

משנת הגבולין

שנו חכמים: "שלוש ארצות לשביעית: כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב — לא נאכל ולא נעבד, וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה (נוסח אחר: אמנס) — נאכל, אבל לא נעבד; ולפנים — נאכל ונעבד" (שביעית ו, א).

במשנה זו הבדילו חכמים בין חוץ לארץ, ששם אין שביעית נוהגת מכל וכל ("נאכל ונעבד") לבין ארץ ישראל, שבחלק ממנה נוהגת שביעית בכל חומר הדין ("לא נאכל ולא נעבד") ובחלק ממנה הקלו, משום ששביעית אינה נוהגת שם אלא מדברי סופרים. אותה הבדלה הבדילו חכמים גם לעניין חלה (חלה ד, ח) בין חוץ לארץ לבין שתי ארצות שבארץ ישראל.

בפירוש פרטיה הגיאוגרפיים של משנה זו התקשו המפרשים והרבה טרחו ליישבם. אופייניים הם דברי בעל "תפארת ישראל" הכותב אגב פירושו (עיין להלן): "וכדי להצדיק ולהבין דברי חז"ל, אשר מפייהם אנו חיים ועל דבריהם בחיק תורת ה' הורגנו כל היום, ולהבין תעלומות דבריהם הקדושים לילות עמל מנינו לנו והחלב שינקנו משדי אם נשפך כמרידה".

מדבריו אנו שומעים הד נאמן לקשיים העצומים, שעמדו בפני פרשנינו הקדמונים בגשתם לכאר משניות מסוג זה, ללא אפשרות לעמוד בבירור על המציאות הגיאוגרפית ולכוון דבריהם אליה. לפיכך כתב בעל "תוספות יום טוב" (שביעית שם), שדברי המפרשים בזה "אינם אלא באומד הדעת" ולא תמיד כיוונו אל "האמת כפי המציאות".

מן הראוי אפוא לבדוק משנה זו מחדש, "כדי להצדיק דברי חז"ל ולהבין תעלומות דבריהם", לאור הנתונים הגיאוגרפיים שבידינו, דברים כהווייתם.

ראשית, כראי להדגיש שמתמיה, כי המשנה אינה מבחינה אלא שתי ארצות בתוך ארץ ישראל (השלישית היא חוץ לארץ, כאמור), ולנו הן יודעים שלושה סוגי גבולות ארץ ישראל:

א. גבול האבות, הוא גבול הארץ לעתיד לבוא, מן הנהר פרת בצפון-מזרח עד ים סוף ונהר מצרים בדרום.¹

ב. גבול עולי מצרים, המשתרע בצפון עד הקו הר הנהר-לבוא חמת ודרום עד נחל ארנון-דרום ים המלח-נחל מצרים.²

1 בר' טו, יח; שם' כג, לא; דב' יא, כד; יהושע א, ד; משנת תענית א, ג ועוד.

2 במ' לד, א-יג; דב' ג, ח; יהושע יב, א; שם יג, ג-ה. ועיין: S. H. Isacs, *The True Boundaries of the Holy Land*, Chicago 1917 ובמראי המקומות שציינ.

ג. תחום עולי בבל, המגיע בצפון עד הקו סולם צור—עמק עיון—חרמון—מדבר דמשק.³ נראה לי, שפתרונה של בעיה זו הוא מפתח להכנת המשנה כולה. ועוד נשוב לעניין זה להלן.

1. הארץ הראשונה

“מארץ ישראל ועד כזיב”. ביטוי זה מקוצר אמנם, אבל אינו קשה ביותר. פירושו בלא ספק: מגבולה הדרומי של ארץ ישראל ועד כזיב בצפון. ונקטה המשנה לשון קצרה “מארץ ישראל”, כי הכל יודעים היכן מתחילה ארץ ישראל בדרום, מאחר שאין הבדל בזה בין כיבוש עולי מצרים לכיבוש עולי בבל.⁴ שניהם משתרעים עד נחל מצרים בדרום מערב, וכל המצוות התלויות בארץ נוהגות עד שם. ושנינו בברייתא: “עד איכן חייבו (במצוות התלויות בארץ)? עד נחל מצרים.”⁵

כזיב היא בלא שום ספק אכזיבה — אכזיב של המקרא (יהושע יט, כט; שופ' א, לא), Ekdippa של יוסף בן מתתיהו;⁶ בפי אבסביוס⁷ — Ekdippa. אך אין המשנה מתכוונת, כנראה, לעיר אכזיב עצמה אלא לתחום כזיב, שכן הנקודה הצפונית-המערבית המדויקת של גבול עולי בבל היא, לדעה אחת,⁸ כרתא דרומית לכזיב, ולפי דעה אחרת,⁹ לבלכן (היא ראס אל ביאדה בצפון סולם צור) צפונה לה. משם נמשך הגבול הצפוני של תחום עולי בבל דרך

3 ספרי דברים, נא; תוספתא שביעית ד, יא; ירוש' שביעית ו, א (לו ע"ג). ועיין במאמרו המפורט של מורי ורבי הפרופ' קליין זצ"ל: "Das Tanaaitische Grenzverzeichnis", *HUCA*, 5 (1928), p. 197. [בתרגום עברי: "תחומי הארץ במשנת התנאים" תרגם ח' בר-דודא, בתוך: גבולות הארץ — מחקרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 122–165]; וכן בספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 119 ואילך.

4 עיין: ר' יהוסף שוורץ, תבואות הארץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' 2.

5 בראשית רבה סד, ג (תיאודור-אלבק, עמ' 702): "מפני מה גזרו על... גרריקי (תחום גרר דרומית לעזה)? מפני שהוא ניווי רע. ועד איכן חייבו? ... עד נחל מצרים". הרי גזרו על התחום ההוא אף-על-פי שהיה נכרי ברובו, שיהא חייב בכל המצוות התלויות בארץ, עד נחל מצרים. בירושלמי שביעית ו, א (לו ע"ג) הנוסח: "מפני מה לא גזרו על... גרריקי? ... עד היכן? עד נחל מצרים". ייתכן שיש לתקן נוסח זה על-פי בראשית רבה. אך ייתכן שהוא עיקר, ופירושו: מפני מה לא גזרו טומאת ארץ העמים על גרריקי, שרובה נכרים... עד היכן הוא בחזקת ארץ ישראל? עד נחל מצרים. בין כך ובין כך משמע, שגבול הארץ החייבת בשביעית ובמעשרות הוא נחל מצרים. [וראה לעיל המאמר "ארץ גרר", עמ' 352–356].

6 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ה, 86 (מהד' שליט, א, ירושלים—תל אביב 1967, עמ' 153); מלחמת היהודים א, יג 4 (מהד' שמחוני, גבעתיים-רמת גן 1968, עמ' 68).

7 שלא כדעת ח' בר-דודא (אזכרה לראי"ה קוק, א, ירושלים תרצ"ז, עמ' שעט ואילך) הסובר, שאין עכו עכו ממש ואין כזיב כזיב ממש, ומגלה ערים ידועות ומפורסמות אלו לאי-שם בצפון סוריה. וכבר כתב בעל תוספות יום טוב, שאין להכחיש את המציאות.

8 לעיל, הערה 3.

9 עיין בהערה 16; ובמאמרו של ש' קליין, "דרך חוף הים", קדם ויהדות, א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 8 ואילך.

יתיר (בימינו יעתר, מזרחית ללבבון) ומרעשת (ברעשית צפונה-מזרחה) אל קצהו הצפוני-מזרחי של הגליל העליון (כנראה לאורך כרך הנהר ליטני), מקיף את כל עמק עיון (שהוא בתוך התחום), נסב בשיפולי הר חרמון מזרחה, ויצא מרברה דמשק (דרומית-מזרחית לאגן דמשק). אף הביטוי עד כזיב הוא אפוא קיצור, מעין ראש פרק (— עד כזיב וכו' וכו'), וכוונת המשנה: עד קו הגבול הידוע של עולי בבל המתחיל בתחום כזיב.

2. הארץ השנייה

"מכזיב ועד הנהר ועד אמנה". פירושה של פסקה זו תלוי בעיקר בזוהתו של "הנהר". אולם, תחילה עלינו להקדים שתי הנחות הגיוניות-גיאוגרפיות יסודיות שלאורן נלך, והן: א. מכזיב דרומה ("מארץ ישראל ועד כזיב" כלשון המשנה) תחום עולי בבל החייב ככל דיני שביעית מן התורה. "הנהר" ואמנה הם אפוא בוודאי בצפון.

ב. רב הונא מפרש בירושלמי (שביעית ו, א; לו ע"ג): "כיני (כן היא) מתניתא: מגזיב¹⁰ ועד הנהר מגזיב ועד אמנה". כלומר: הנהר ואמנה, שהם, כאמור, מכזיב צפונה, אינם ככיוון אחד מכזיב (כדרך רשימות גבולין המונות נקודות שהן סמוכות זו לזו ומצטרפות לקו אחד מתרחק והולך מנקודת המוצא), אלא בשני כיוונים שונים: הנהר מכזיב לכאן ואמנה מכזיב לכאן; זה בצפון מזרח וזה בצפון מערב.

לעומת האמור סברו כמה מן המפרשים לומר, ש"הנהר" הוא נחל מצרים. כך כותב, למשל, הרמב"ם:¹¹ "ומכזיב ולחוץ עד אמנה והיא אמנוס, ועד הנהר והוא נחל מצרים לא החזיקו" (עולי בבל).

המסתכל במפת הארץ, ישאל מיד בעל-כורחו: אם מכזיב עד נחל מצרים — בעיקרה של ארץ ישראל אין דיני שביעית נוהגים בכל תוקפם, ומכזיב צפונה על אחת כמה וכמה, אם כן היכן הם נוהגים? היכן הוא אפוא "מארץ ישראל עד כזיב"¹² לפי הגדרת הרמב"ם (שם): "מכזיב ולפנים כנגד המזרח" — לפי השגתנו הגיאוגרפית פירוש הדבר, שעולי בבל החזיקו בכל מזרחה של הארץ ואילו בכל מערבה (החוף) לא החזיקו. אך הנחה זו מוכחשת מפי הברייתא של תחומי עולי בבל (על כך ידובר עוד להלן אגב פירושו של "תפארת ישראל"). אף לא ייתכן לשנות במקום הגבול המזרחי, שמעולם לא היה פשוט ומוטכם וידוע לכל (כגבול הדרומי) — "מארץ ישראל" סתם. ואולי מותר לשער, שהרמב"ם תיאר לעצמו את מצבה הגיאוגרפית של ארץ ישראל לפי אומד דעתו, תיאור שונה מן המציאות הידועה לנו היום¹³ (כנראה דימה, שנחל מצרים הוא צפוני יותר, הרחק מערבה מכזיב; בעיני פרשני ימי הביניים היתה ארץ ישראל בכלל קצרה ורחבה יותר). הר"ש פירש, ש"נהר

10 גזיב היא כזיב; ג' וכ' מתחלפות לעתים בשמות מקומות. כיוצא בו נקראת סיכנין במשנה — כפר סגא (מנחות ח, ו) ובפי יוסף בן מתתיהו Sogane. עיין בעניין זה: S. Klein, *Galiläa vor der Makkabäerzeit bis 67*, Berlin 1967, pp. 24 ff.

11 הלכות תרומות א, ת.

12 ברוח זו הקשה עליו בעל "תבואות הארץ", ועיין להלן.

13 ראה: א' ורהפטיג, "גבולות ארץ ישראל במשנת הרמב"ם", תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 398–411.

ואמנה חד למזרח כזיב וחד למערבו" (צפונה). הוא מביא את הדעה, ש"הנהרה" הוא נחל מצרים ומקשה עליה מיד: "ומיהו בפרשת אלה מסעי משמע דנחל מצרים במקצע דרומית מערבית" וכו', ולבסוף הוא אומר: "ושמא נהר דתנן הכא לא נחל מצרים הוא, אלא נהר אחר בצפון ארץ ישראל".

ה"שמא" של הר"ש הוא ברי בעיני ר' עובדיה מברטנורה ההולך בעקבותיו בפירושו (חלה ד, ח; ועיין בתוספות יום טוב בשביעית שם). הוא אינו מזכיר כבר את נחל מצרים כלל ומחליט: "ורצועה אחרת כלפי המזרח ובה הנהר האמור".

מעניין הוא פירושו של ר' אשתורי הפרחי בעל "כפתור ופרח"¹⁴. הוא היה, כידוע, גיאוגרף-חוקר מובהק ושבילי הארץ היו נהירים לו. הוא ידע היטב, שנחל מצרים בדרום-מערב ושממנו ועד כזיב תחום עולי בכל. אף-על-פי-כן מחזיק הוא בזיהוי "הנהרה" — נחל מצרים, ומפרש "מכזיב ועד הנהרה" — כל המובלעות שנשארו מכזיב ועד נחל מצרים (שלא כבשום עולי בכל בתוך תחומם) "ועד אמנה" — (שהוא מחוץ לתחום עולי בכל. נמצא, שדיני שביעית נוהגים לכל פרטיהם בין נחל מצרים לבין כזיב ("מארץ ישראל ועד כזיב") חוץ מהמובלעות (כגון בית-שאן ודומיה), שבאותו שטח ("מכזיב ועד הנהרה"). מבחינה גיאוגרפית והלכתית אין פגם בפירוש זה, אבל לשון המשנה אינה סובלתו בשום פנים. אילו התכוונו חכמים לדבר זה היו שונים בערך: מכזיב ועד אמנה וכרכים שלא כבשום עולי בכל מכזיב ועד נחל מצרים. לא ייתכן שבפיסקה אחת יהא פירוש מ... ועד... פעם כל השטח מ... ועד..., ופעם: המובלעות שמ... ועד... ועיקר חסר מן הספר. ועוד: לפי פירושו היינו "מארץ ישראל עד כזיב" היינו "מכזיב ועד הנהרה". לא מסתבר כלל, שהמשנה המדייקת כל-כך בלשונה, מכנה שטח אחד בשני שמות תוך כדי דיבור.

מן הראוי עוד לציין, שגם במקרא וגם בלשון חכמים אין נחל אלא מקום קילוח מים ארעי (כימות הגשמים), ואילו נהר מימיו מצויים כל השנה מראשו ועד שפכו (אפילו הארגון והיבוק הם נחלים כי אין מימיהם נאמנים אלא בחלקם).¹⁵ בדומה לכך, אין הערביים מחליפים "ואר" (מושג מקביל כמעט לגמרי ל"נחל") ב"נהרה" בלשונם. אפילו אם נניח שיייתכן יוצא מכלל זה, על כל פנים אין לומר, שנחל מצרים הוא "הנהרה" בה' הידיעה. בקושי זה הרגיש, כנראה, בעל "תפארת ישראל" ההולך בדרך-כלל בשיטת ר' אשתורי

14 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהר"צ"ה אדלמן, ברלין תרי"א, עמ' 34: "והמשנה אמרה שהחזיקו מכזיב ולדרום עד נחל מצרים ומכזיב ולצפון עד הר ההר (היא טורי אמנה — אמנה) ויהיה כזיב שבזאת המשנה לזכרון מה שהחזיקו עולי מצרים כמו נקודה שעליה תסוב החוג... מכזיב ועד הנהרה רוצה לומר, שאם יש מכזיב ועד הנהרה מקום שהוא כמו המקומות שהם מכזיב ועד אמנס, כלומר שהם מכבוש עולי מצרים לבר, כעניין בית שאן וחכריו, שתי חלות (הדברים מוסבים על חלה ד, ח). מהנהרה ולדרום ומאמנס ולצפון שתי חלות".

15 הנחל הוא יבש בדרך-כלל. עיין למשל: בר' כו, יז; דב' ב, לו; שם כא, ד; שמ"ב טו, כג; מל"א יז, ז; איוב ו, טו ועוד. בת זוגו של הנחל במשנה היא השלולית (פאה ב, א; אהלות טז, ה). בן זוגו של הנהרה הוא ים או מעיין (ברכות ט ע"ב; חולין פ"ב מ"ח-מ"ט; אבות פ"ו מ"ב). ועיין: ר' פטאי, המים, מחקר לידיעת הארץ ולפולקלור ארצישראלי בתקופות המקרא והמשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 171-172.

הפּרָחִי וּמְנִיחַ שֶׁהִנְהַר הוּא בְּדָרוֹם. אֲלֵא שֶׁלְדַעְתּוֹ הוּא לֹא נָחַל מִצְרַיִם, אֲלֵא שִׁיחֹר נִהַר מִצְרַיִם (אֲחָד מִפְּלָגֵי שַׁפְךְ הַנִּילוֹס בְּמִזְרָחוֹ). אֵת פִּירוּשׁוֹ הוּא מְבַסֵּס עַל הַבְּרִייתָא: ¹⁶ "הַהוֹלֵךְ מֵעֵבֹר לְכֹזֵיב, מִיְמִינוֹ, לְמִזְרָח הַדֶּרֶךְ טְהוֹר מְשׁוֹם אֶרֶץ הָעַמִּים וְחִיִּיב בְּמַעֲשֵׂר וּבִשְׂבִיעִית... מִשְׁמַאלוֹ לְמַעֲרֵב הַדֶּרֶךְ טְמֵאָה"¹⁷ מְשׁוֹם אֶרֶץ הָעַמִּים וּפְטוּרָה מִן הַמַּעֲשֵׂרוֹת וּמִן הַשְּׂבִיעִית" וְכוּ'. הוּא מְנִיחַ, שְׂאוֹתָהּ רְצוּעַת אֶרֶץ הָעַמִּים עַל שַׁפְתַּיִם נִמְשַׁכְתָּ גַם מֵעֵבֹר דְּרוּמָה לְכָל אֹרֶךְ הָאֶרֶץ עַד נִהַר מִצְרַיִם וְהִיא־הִיא "מְכֹזֵיב וְעַד הַנְּהַר".

אֵילּוּ הִיתָה הַשְּׂעֵרָה מִרְחִיקַת לַכַּת זֹו (רְצוּעָה שְׂאוּרְכָה יוֹתֵר מִ-300 ק"מ וְתוֹפְסַת אֵת כָּל שַׁפְתַּיִם יָמָה שֶׁל הָאֶרֶץ) מְצִיאֹת, הִרִי הִיתָה צְרִיכָה לְהַתְּבַטֵּא בְּפִירוּשׁ בְּהַלְכָה וּלְפַחֲוֹת בְּבְרִייתָא שֶׁלֵּנוּ, שֶׁהִיתָה צְרִיכָה לְשְׁנוֹת בְּמִקּוֹם "הַמְּהַלֵּךְ מֵעֵבֹר לְכֹזֵיב" — "הַמְּהַלֵּךְ מִנְהַר מִצְרַיִם לְכֹזֵיב" וְכוּ'. וְעוֹד: הַבְּרִייתָא שֶׁל תַּחֲמוּמֵי הָאֶרֶץ מְדַגִּישָׁה בְּמִיּוּחַד שְׂעִירֵי הַחֹזֶף אֲשַׁקְלֹין, קִיסְרֵי (בְּשִׂמְחָה הַעֲתִיק מִגְּדַל שְׂרָשׁוֹן), צוּר וְעֵבֹר חוֹרְגוֹת מִתַּחֲסוֹם עוֹלֵי בָּבֶל וְהִרְיָהֵן כַּחֲזֻקַת אֶרֶץ הָעַמִּים. מִשְׁמַע, שְׂשֹׂאֵר כָּל שַׁפְתַּיִם הִים טְהוֹרָה וְכַלּוּלָה בְּתַחֲסוֹם עוֹלֵי בָּבֶל.

אֵין אֲפּוֹא פְּלֵא שֶׁהַחֲדָשִׁים מִשְׁכּוֹ יָדָם מִן הַשְּׂעֵרָה שֶׁ"הַנְּהַר" הוּא בְּדָרוֹם, וּבָאוּ לִידֵי הַכְּרָה שֶׁהִזְהִיּוּ "הַנְּהַר" — נָחַל מִצְרַיִם (אוּ נִהַר מִצְרַיִם) אֵינוֹ עוֹמֵד בְּפְנֵי הַבִּיקוּרָה, לֹא מִבְּחִינָה גִיאוגְרָפִית (כְּמוֹ שֶׁהִשִּׁיג הַר"שׁ עַל הַרְמַב"ם) וְלֹא מִבְּחִינָה גִיּוֹנִית-פְּרָשְׁנִית (שִׁטַּת "כַּפְתוֹר וּפְרָח" וְשִׁטַּת "תַּפְאֶרֶת יִשְׂרָאֵל").

רַבִּי יְהוֹסֵף שְׂוֹאֶרֶץ כּוֹתֵב בְּעִנְיַן זֶה: ¹⁸ "אוֹלָם הַנְּהַר הַנּוֹזֵר יֵשׁ לְחַקּוֹר אִיזָה הוּא. כִּי נִהַר פְּרַת אִי אֲפִשֵׁר לוֹמֵר, כִּי יָדוּעַ, שֶׁלֹּא הִגִּיעוּ עוֹלֵי מִצְרַיִם (יְהוֹשֻׁעַ) עַד פְּרַת. וְהַרְמַב"ם וּבְעַל כַּפְתוֹר וּפְרָח כָּתוּב שֶׁהוּא נָחַל מִצְרַיִם... אַכֵּן לֹא מוֹבֵן לִי הֵלֵא הוּא בְּצַד דְּרוּמִית מְעַרְבִית אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל?... לִכֵּן גִּרָאָה לִי שֶׁהַנְּהַר הוּא נִהַר פְּרָפֵר וְכוּוֹנֵת מִתְּנִיתֵן מְכֹזֵיב עַד אֲמָנָה... צְפוֹנִית מְעַרְבִית וּמְכֹזֵיב עַד הַנְּהַר... צְפוֹנִית מְזֻרְחִית; וְהֵם... תַּחֲמוּמֵי עוֹלֵי מִצְרַיִם בְּצַד הַצְּפוֹן" וְכוּ'. הַפְּרָפֵר (בְּפִי הָעַרְבִים אַעוּג'), אֲחָד מִ"נְהַרוֹת דְּמִשְׁק" (דְּרוּמִית לֵה) מֵתֵאִים לְמַסְגֵּרָתָהּ הַהִגִּיוֹנִית שֶׁל הַמִּשְׁנָה (לְפִי שִׁטַּת הַר"שׁ וְהַרְע"ב), אֵךְ שְׁמוֹ שֶׁל הַפְּרָפֵר כְּגוֹרָם בְּפִרְשַׁת הַתַּחֲמוּמִים הוּא חִידוּשׁ גְּמוּר. תַּחֲסוֹם עוֹלֵי מִצְרַיִם פּוֹרֵט כְּכִמָּה מִקְּמוֹת¹⁹ וְנִהַר זֶה לֹא נִזְכָּר בָּהֶם אֲפִילוֹ בְּרַמְזוֹ. אֵף אֵין לְהַבִּין בְּמָה זָכָה נִהַר זֶה דּוּקָא לְתוֹאֵר "הַנְּהַר" בְּה' הִידִיעָה.

16 תוספתא אהילות יח, יד; ירוש' שביעית ו, א (לו ע"ב); בבלי גיטין ז ע"ב.

17 הנוסח בבבלי שם הפוך מחמת שיבוש, וכבר תמה בעל "תבואות הארץ" (עמ' ח בהערה) על הר"ש ש"דחק את עצמו" לפרש את העניין דוקא לפי הנוסח ההוא. בדרך הר"ש הלך גם בעל "תפארת ישראל", שנסתבך מאוד ברצותו ליישב את שני הנוסחים הסותרים זה את זה, ולשם כך הוסיב שלוש שורות יישובים בחוף הצר שבין עכו לכזיב (המערבית נכרית, האמצעית יהודית, והמזרחית נכרית!) וביניהן שתי דרכים. וכבר הדגיש בעל "תבואות הארץ" (שם) אל-נכון, שנוסח התוספתא והירושלמי עיקר [נקדמו בכך הגר"א בהגהותיו גיטין ז ע"ב]. מצב היישוב בין עכו לכזיב — כמות שהוא מתואר בברייתא זו על-פי הנוסח הנכון — מתאשר גם ממקורות אחרים, שמהם אנו למדים על "עיירות של בורגנין" נכריים, ששכנו על שפת הים (תוספתא פסחים ע, כן; כז; ירוש' ע"ז א [מ ע"א]) ומזרחה מהם יישובים יהודיים (כמו שמוכיחה הברייתא של התחומים. עיין לעיל הערה 3 וידיעות אחרות מפי תז"ל).

18 תבואות הארץ, עמ' ז.

19 ראה לעיל הערה 2.

פחות מזה מסתבר פירושו של בראוור,²⁰ שלדעתו "הנהר" הוא כינוי לליטאני בלבנון, ואמנה הוא אחד מראשי החרמון. בראוור לשיטתו, שתחום עולי מצרים הגיע עד הליטאני בצפון.²¹ ואין לשיטה זו על מה שחטמוך (כאמור למעלה, נמשך לאורך ברכו של הליטאני תחום עולי בבל שהיה מצומצם בצפון הרבה יותר מגבול עולי מצרים). גבול עולי מצרים הגיע בצפון עד הר ההר ולבוא חמת²² הרחק צפונה מן הליטאני. יהושע נצטווה להפיל בנחלה לישראל את כל ארץ הצידונים והגבלי²³ (הכנענים תושבי גבל, היא ג'ביל, הרחק צפונה מביירות). מתמיהה ביותר דעתו בדבר אמנה. כנראה סומך הוא על הכתוב: "תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון" (שה"ש ד, ח). ואולם אפילו אם נניח, שהכתוב מתכוון לאחד מראשי החרמון (שלא כפירוש חז"ל, עיין להלן), הרי כפי חכמים בוודאי אין אמנה חלק מן החרמון, שכן הירושלמי (שביעית ו, א; לו ע"ד) מסמיך למשנתנו — כדי לפרשה — את הברייתא: "איזוהי הארץ ואיזוהי חוץ לארץ? כל ששופע מטורי אמנה ולפנים ארץ ישראל, מטורי אמנה ולחוץ חוץ לארץ". לפי פירושו של התלמוד הירושלמי (שהוא בלא ספק המוסמך והנאמן ביותר), אמנה של משנתנו היא אפוא טורי אמנה או כפי נוסח הברייתא בחוספתא (תרומו ב, יב; חלה ב, יא) טורוס אמנוס. ולא עוד, אלא שיש במשנה עצמה נוסח: אמנס — אמנוס. וכן גורס הרמב"ם ועוד כמה מן המפרשים. יתר על כן: סוגיית הירושלמי בשביעית שם מסתיימת במאמרו של ר' יוסטא: "לכשיגיעו הגלויות (לעתיד לבוא) לטורי אמנה, הן עתידות לומר שירה, מה טעם? [שנאמר:] תשורי (קרי: תשירי) מראש אמנה". הרי שלדעת חז"ל גם אמנה של המקרא אינה מראשי החרמון, אלא טורי אמנה. אין אפוא כל ספק, שאמנה של המשנה אינה אלא האמנוס סעיפם הדרומי של הררי טורוס (Taurus) החוצצים בין סוריה לבין אנטוליה. ההרים ההם ידועים בשמותיהם היטב מימי קדם ועד היום הזה.²⁴

כיוון שבצפון-מערב הגיע הגבול עד טורוס אמנוס, שוב אין לדבר כלל על הליטאני הרחוק משם כ-500 ק"מ דרומה; ובכלל, מאחר שהגבול נתון בצפון-מערב, אין ספק שמקומו של "הנהר" הוא בצפון-מזרח, והרי השערת "הנהר" — ליטאני בטלה מאליה. כיוון ש"הארץ השנייה" משתרעת בצפון מערב, הרחק עד גבולות אנטוליה, אין כל סיבה לבקש את הגבול הצפוני-המזרחי ("הנהר") בסביבה הקרובה רווקא. ואם עלינו להפליג הרחק צפונה-מזרחה, שוב אין מקום לספק, ש"הנהר" של חכמים הוא "הנהר" של המקרא: נהר פרת שהיה ידוע ומפורסם כפי כל בשם הנהר סתם, לא בימי קדם בלבד,²⁵ אלא אף בימי

20 א"י בראוור, הארץ — ספר ליריעת ארץ ישראל, תל אביב תרפ"ט, עמ' 8.
 21 שם, עמ' 7; כשיטת בראוור נקט גם המתרגם-המפרש ההונגרי של המשנה ש' וידר (Misnaiot, Lugoi 1937), שעבודתו ראויה בדרך-כלל לחשומת לב.
 22 במ' לד, ו-ח.
 23 יהושע יג, ה-ו. וראה סיכום הדברים אצל: י' הרשקוביץ (אליצור)—"א זיידמן, ספר יהושע, ירושלים תשי"ג, עמ' י-יא במבוא.
 24 עיין למשל: C. Ritter, *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen...*, Berlin 1822-1859, XVII, 2, 3, p. 1759 ff.
 25 למשל: שמ' כג, לא; יר' ב, יח; מיכה ז, יב ועוד.

הבית השני.²⁶ זיהוי פשוט ונהיר זה מביא כבר בעל "מלאכת שלמה" בשם ר' יהוסף, אלא ששיטתו בפירוש המשנה בכלל סותרת את המציאות הגיאוגראפית (הוא מעביר את עכו וכזיב לאי-שם במזרח עבר הירדן).

לאחרונה נזכיר את בר-דרומא,²⁷ הסובר אף הוא ש"הנהר" הוא פרת. מדוע לא נתקבל זיהוי מחזורי ופשוט זה על כל שאר המפרשים והחוקרים? ²⁸ דבר זה אנו למדים מדברי בעל "תבואות הארץ" שהובאו למעלה: הרי המשנה אומרת בפירוש: "כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר" והרי "ידוע שלא הגיעו עולי מצרים עד פרת".

אולם אין זו שאלה שאין עליה תשובה. הדבר תלוי בפירוש הפיסקה: "כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר". המפרשים סברו, כנראה, שסוף הפיסקה מפרש את תחילתה, כלומר: "כל שהחזיקו עולי מצרים" ומהו? "מכזיב ועד הנהר" וכו'. אולם הפיסקה ניתנת להתפרש גם בדרך זו: כל (החלקים) שהחזיקו עולי מצרים (בתוך השטח המשתרע) מכזיב ועד הנהר וכו'. ראיה לפירוש זה היא העובדה שהודגשה כבר למעלה, שהמשנה אינה מבחינה שלושה תחומים בארץ (תחום עולי בבל, תחום עולי מצרים וגבול האכות), אלא שניים בלבד. מסתבר, שהשניים הם התחום המינימאלי והתחום המאקסימאלי, וכוונת המשנה לומר: דיני שביעית נוהגים בכל חומרתם בתחום המינימאלי (של עולי בבל מנחל מצרים עד כזיב) עד כמה שעולי בבל החזיקו בו בפועל (להוציא אשקלון, קיסרי ודומיהן). מה שנוגע לכל שאר שטחה של ארץ ישראל כמות שהובטחה לאבותינו (מכזיב עד הנהר פרת ועד טורוס אמנוס), הרי עד כמה שהחזיקו בה עולי מצרים בפועל (צפון הגליל העליון, דרום-מערב סוריה)²⁹ נאכל אבל לא נעבד.

3. הארץ השלישית

"מן הנהר ומן אמנה ולפנים נאכל ונעבד". הארץ השלישית פטורה מכל וכל. מסתבר אפוא שהכוונה לחוץ לארץ גמור מעבר לקו נהר פרת – טורוס אמנוס. מוקשה כאן הביטוי ולפנים, וכבר העיר הר"ש ובעקבותיו הרע"ב: "וטפי הוה ניחא אי הוה גרסינן ולחוץ". ולא לחינם אמרו כך, שכן כבר ייתא שנועדה בירושלמי (לו ע"ד) לפרש את משנתנו שנינו

26 עז' ח, לו; נחמ' ב, ז; ג, ז ועוד.

27 לעיל הערה 7, עמ' שעו. אולם פירושו בכלל סותר אף הוא את המציאות, כמבואר בהערה 7 ובהערה 31 להלן.

28 דנכי, המתרגם האנגלי של המשנה, פירש אמנם אל-נכון "הנהר" – נהר פרת, אלא ששגה וביאר גם אמנה "לפי פשוטו של מקרא" – נהר דמשק הצפוני (מל"ב ה, יב). פירושו סותר את הפירוש האותנטי של הירושלמי ואת הנוסח המדויק של המשנה כמבואר. גם מבחינה גיאוגראפית-הגיונית אין פירושו מסתבר, כי לפיו נמצא, שבצפון-מערב אין המשנה קובעת כלום ואילו בצפון-מזרח היא קובעת שני קווים הסותרים זה את זה. כמו כן יוצא לפי דבריו, שאגן דמשק נכלל בתחום עולי מצרים. ולא היא: דמשק היא מחוץ לגבול עולי מצרים. ראה: H. Danby, *The Mishna...*, London 1933, p. 46.

29 שאינו כלול במושג הגיאוגראפי-ההלכי "סוריה" המקיף במיוחד את מזרח סוריה שהיה "כיבוש יחיד".

בפירושו: "מטורי אמנה ולחוף חוף לארץ". [וכן בתוספתא סוף מסכת חלה: "מטורוס אמנוס ולהלן — חוצה לארץ"]. ואף-על-פי-כן אין לשנות את הנוסח, כי "כך כתוב בכל הספרים" (הרע"ב³⁰). כמה מן האחרונים³¹ נדחקו לפרש פיסקה זו בדרכי חריפות, והמעייין בדבריהם יסיק בעל-כורחו כי "מחזורתא כדשנין מעיקרא". וכדאי להזכיר כאן את הערתו היפה של מורי ורבי הפרופ' שמואל קליין זצ"ל,³² שהביא ראיה מדברי המכילתא לשמות יז, ח (מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 176): "ויבוא עמלק", ... רבי יהודה הנשיא אומר חמשה עממין פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל, שנאמר: 'עמלק יושב בארץ הנגב והחתי והיבوسی והאמורי יושב בהר והכנעני'... לפי שהיה (עמלק) לפני מכולן", כלומר: אף-על-פי שהיה עמלק רחוק ומופלג מעבר (=לפנים) לכל העממין, לא נמנע לבוא להילחם.

כיצא באותו מדרש נפרש גם כאן: "מן הנהר ומן אמנה ולפנים" — מן הנהר ומן אמנה והלאה, והארץ הרחוקה מעבר לנהר פרת ולטורוס אמנוס. וייתכן שיש לנקד את המלה בהוראתה זו, לְפָנִים, כדברי בעל "מלאכת שלמה" בשם רבי יהוסף (שם).

ושמא אפשר לשער שהמלה "ולפנים" במקום "ולחוף" היא אשגרה בכלית, כיוון שבשביל יהודי בכל הבכא האחרונה של המשנה היא שהיתה חשובה, ולכן היו משננים ואומרים — מן הנהר ואמנה ולפנים אין דיני שביעית נוהגים.³³

שיעורה של משנתנו הוא אפוא זה: שלוש ארצות לשביעית: כל שהחזיקו עולי בכל (בפועל³⁴ בשטח המשתרע מןגבולה הדרומי של) ארץ ישראל ועד כזיב [וכר'], לא נאכל ולא נעבד; וכל שהחזיקו עולי מצרים³⁵ [בשטח המשתרע מןכזיב [וכר'] עד הנהר [פרת בצפון מזרח] ועד [טורין] אמנה [בצפון מערב] — נאכל אבל לא נעבד; מן הנהר [פרת] ו[מטורין] אמנה ולפנים [= והלאה] — נאכל ונעבד. בדרך זו מתפרשת משנה קשה פירושו

30 [נראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א, גיוריק תש"ט, עמ' 316].

31 בעל "תפארת ישראל" מבסס את פירושו על שלוש שורות היישובים הדמיוניות ועל הסברה המפורכת, שכל שפת הים לכל אורך הארץ טמאה משום ארץ העמים. בר-דרומא (לעיל הערה 7, עמ' שעז) נתלה בנוסח אחד לא נכון במשנת חלה (מן הנהר עד אמנה) ומניח, שהכוונה לשטח צפון סוריה שבין ברך הפרת לבין האמנוס, אך הלשון ולפנים אינו סובל בשום פנים פירושו זה, אפילו לגירסתו. אף הסברו מדוע הקלו בחבל זה דווקא — אינו מניח את הדעת. דנבי (לעיל הערה 28) מפרש לשיטתו: השטח שבין הנהר אמנה לבין הנהר פרת. למעלה נתברר כבר שאין למשנתנו ולנהר אמנה ולא כלום. גם מבחינה פרשנית לא ייתכנו הדברים, שכן מן הנהר ומן אמנה ולפנים לאו היינו בין הנהר לאמנה. אילו לכך נתכוונו חכמים היו שונים: מאמנה ועד הנהר.

32 ש' קליין, "הערות להוצאה החדשה של מכילתא דרבי ישמעאל", לשוננו, ד (תרע"ג), עמ' 49–50.

33 עיין בבלי ע"ז ט ע"א–ע"ב, שהיו מעדכנים את הכרייתות בהתאם לתאריך; ייתכן אפוא שאף גורמים גיאוגרפיים גרמו לעדכון בלשון המשנה. [אמנם יצוין שגם בכתבי-יד מטיפוס ארץ ישראל למשנה אנו מוצאים ולפנים וליפנים (כ"י קאופמן ופרמא א' לשביעית וחלה. ראה: א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' יט)]. את ההשערה האחרונה הוסיף המחבר בשעת עריכת הספר.

34 להוציא אשקלון, קיסרי, צור, עכו ודומיהן, שלא החזיקו בהן עולי בכל, אף-על-פי שהן באותו תחום.

35 להוציא מזרח סוריה ואולי גם צפונה, שהן בכלל הארץ, שנשבע ה' לאבותינו, אבל עולי מצרים לא החזיקו בהם.

פשוט ומחוויר למדי. בכל זאת, אין להתעלם מסגנונה המיוחד הקובע עניין לעצמו. היא שנויה ב"לישנא קלילא" תמציתית ומקוצרת בתכלית (במקום "מנחל מצרים גבולה הדרומי של ארץ ישראל" – "מארץ ישראל", במקום "הנהר פרת"³⁶ – "הנהר". במקום "טורי אמנה" – "אמנה") כמעט לשון רמזים, האומרת דרשוני; וכבר הוכיח הפרופ' קליין זצ"ל,³⁷ מתוכן המשנה וממקורות מקבילים לה, שהיא אחת המשניות העתיקות ביותר, שנתחברו בימי הבית השני ימים רבים לפני חורבנו.

36 שנוכר בשמו המלא במשנת העניית א, ג.
 37 לעיל הערה 10, עמ' 10–12. כאמור, יש לצרף לנימוקיו את הלשון הארכאית "הירושלמית" (עייין בבא קמא ו ע"ב).